

ERFGOED BRUSSEL

Speciaal nummer
Open Monumentendagen
September 2018 | Nr028

Dossier **HET ERFGOED, DAT ZIJN WIJ!**

DOSSIER

MIGRATIE EN ERFGOED

HET ANDERE BRUSSEL VERKENNEN EN ERKENNEN

HANS VANDECANDELAERE

HISTORICUS, AUTEUR EN MEDEWERKER
VAN ERFGOEDKLASSEN EN BURGERSCHAP

Brussel ten voeten uit! Verschillende nationaliteiten op één zebra-pad (foto van de auteur).

BRUSSEL HEEFT EEN BIJZONDER RIJK MIGRATIEVERLEDEN EN DUS OOK HEEL WAT ERFGOED DAT HIERMEE IN VERBAND GEBRACHT KAN WORDEN. HET BLIJKT ECHTER NIET EENVOUDIG OM DIT TE ONTSLUITEN VOOR EEN BREED PUBLIEK. DIT HEEFT DEELS TE MAKEN MET DE FORMELE OPSPLITSING TUSSEN ONROEREND, MATERIEEL EN IMMATERIEEL ERFGOED, WAARVOOR TOT VOOR KORT VERSCHILLENDE BELEIDSNIVEAUS BEVOEGD WAREN. Maar vooral heeft deze constante instroom van mensen uit de hele wereld ertoe geleid dat de Brusselse bevolking vandaag buitengewoon divers is en het culturele landschap erg versnipperd. Elke poging om dit te vatten houdt daarom het risico in op een verarming van deze kosmopolitische werkelijkheid. Dit artikel schetst kort de migratiegeschiedenis en staat dan stil bij enkele van de meest tastbare uitingen van deze interculturaliteit: de cultusgebouwen, de culinaire cultuur en de restaurants, de wijken en openbare plaatsen waar gemeenschappen elkaar vinden, de cultuurhuizen en het verenigingsleven. Ten slotte wordt gepleit voor de uitbouw van een museum waar alle migratieverhalen kunnen samengebracht en getoond worden, een plek die tegelijk een studiecetrum en een ontmoetingsplaats voor alle Brusselaars is.

Over het Brussel van net na de Tweede Wereldoorlog schoof een nieuwe stad, deels met dezelfde gebouwen maar vooral met andere bewoners. Tussen de Basiliek van Koekelberg en het Zoniënwood lopen nu ongeveer 170 verschillende nationaliteiten rond. Soms gaat het om een tandem verloren gereden Nieuw-Zeelanders die in hun eentje de statistieken naar omhoog duwen. Maar daar stopt elke vorm van relativering. Brussel evolueerde in nauwelijks 70 jaar tijd van een relatief Belgische naar een kosmopolitische stad¹. Volgens cijfers van socioloog Jan Hertogen heeft 86,6 procent van de inwoners in 2017 een al dan niet verre migratieachtergrond. Hiervan bezit 34,7 procent een buitenlands paspoort. Het saldo van 51,9 procent

bestaat uit nieuwe Belgen en hun kinderen². Het raamwerk van deze naoorlogse evolutie kennen we. De belangrijke nuances veel minder.

Het begint met de klassieke gastarbeidersmigratie. Industrie, grote infrastructuurwerken en de bouw waren de tewerkstellingspolen die Brussel vanaf de jaren 1950 promoveerden tot magneet voor gastarbeiders. Sommigen kwamen toe op basis van de staatsgestuurde bilaterale akkoorden. De meerderheid arriveerde in Brussel op eigen kracht en liet zich binnen de kortste keren door een werkgever regulariseren. Opmerkelijk is dat België in tegenstelling tot Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk nooit een beroep deed op zijn (voormalige) kolonie voor het aanleveren van arbeidskrachten.

Daarnaast bouwde een eerste garde van hooggeschoolde migranten de toenmalige Europese Economische Gemeenschap uit en was er een belangrijke studentenmigratie. Kenmerkend voor de groep van eerstegeneratie-Congolezen is dat ze vanaf de jaren 1950 hoofdzakelijk naar Brussel kwamen om te studeren³. Vluchtelingen vervolledigen het beeld. Poolse aristocraten paktten hun valiezen voor het ontluikende communisme en in 1956 stopte een eerste treinkonvooi met Albanese vluchtelingen in het Zuidstation⁴.

De oliecrisis van 1973 en de daaruit voortvloeiende economische recessie zorgden een jaar later voor een migratiestop. België had geen gastarbeiders meer nodig en schermde zijn arbeidsmarkt af. Vanaf dat moment werd

familiehereniging het voornaamste migratiekanaal. Een tijdelijk verblijf als gastarbeider werd mentaal omgezet in het verlangen om te blijven. Gastarbeiders werden stilaan immigranten genoemd. Brussel zag zijn industrie vertrekken, eerst naar de rand en later naar de lageloonlanden, met als gevolg dat veel laaggeschoolde jobs verloren gingen. Anderzijds werd de dienstensector steeds verder uitgebouwd en zorgde Brussel als zetelplaats voor internationale organisaties voor de instroom van hooggeschoolde migranten. Zo piekte de migratie vanuit Japan en de Verenigde Staten. Maar telkens als de Europese Unie uitbreidde met nieuwe lidstaten trok dit ook laaggeschoolde migranten uit die landen aan. Vluchtelingen blijven in deze periode de migratie nuanceren. Vietnamese bootvluchtelingen en de Chileense ballingen van Pinochet werden met een enorme gastvrijheid onthaald⁵.

De val van de Berlijnse Muur en de implosie van de Sovjet-Unie luidden de derde grote periode in. De moeizame transitie van een communistische naar een kapitalistische markt genereerde in Brussel vanaf de jaren 1990 een instroom vanuit de Balkan, Oost-Europa en Rusland. Tegelijk zorgden de toenemende globalisering en de democratisering van informatie, communicatie en transport ervoor dat migreren gemakkelijker en goedkoper werd. Zo werd Brussel in de voorbije 30 jaar vanuit zowat elke uithoek van de wereld bereikbaar. Plotseling maakte de technologie het mogelijk dat Braziliaanse mannen aan de rand van het Amazonewoud vernamen dat er in Brussel tewerkstellingsmogelijkheden waren in de nichemarkt van het plaatsen van gyroprolaten. In de loop van de jaren 2000 vestigden zij zich vooral in Sint-Gillis⁶.

Vandaag is de Brusselse bevolking niet enkel multicultureel, maar ook sociaaleconomisch zeer divers. Je loopt er kleinkinderen van gastarbeiders tegen het lijf, maar ook EU-ambtenaren, expats van multinationals, vluchtelingen, sans-papiers, extreem rijken en extreem armen. Wat diep verborgen in de bergen van zuidoostelijk Turkije gebeurde met christenen en Koerden of de impact van de communistische Vietcong, je verneemt het in Brussel. Getuigen van de Rwandese genocide of nakomelingen van Aleksandr Poesjkin. Je vindt ze allemaal in Brussel.

DE VEELHEID VAN MIGRATIE-ERFGOED

Het is echter vreemd dat de stad erfgoedmatig zo weinig reflecteert over haar kosmopolitische werkelijkheid. (Super)diversiteit is een wezenskenmerk van Brussel geworden. Als we het daaraan gekoppelde migratie-erfgoed sterker zouden gaan belichten, dan kunnen we dit maar beter meteen zo alomvattend mogelijk doen door rekening te houden met enkele essentiële invalshoeken.

In 2014 werd de 50ste verjaardag van de immigratieakkoorden met Marokko en Turkije gevierd. Het leverde in Brussel enkele boeiende tentoonstellingen op. Wat we bij die gelegenheden echter snel vergeten, is dat ze telkens slechts een fractie dekken van de uiteenlopende migratieverhalen van 'gemeenschappen'. Er is niet zomaar één Marokkaans of Turks erfgoed in Brussel. Om tot een complexer, maar juist beeld te komen, moeten we 'gemeenschappen' veelzijdig benaderen op basis van gender, generaties, de mate van religiositeit, de herkomststreek, de uiteenlopende migratiemotieven of de scholingsgraad. De groep van Marokkaanse studenten die bijvoor-

beeld in de jaren 1970 in Casablanca revolteerde tegen koning Hassan II en in Brussel terecht kwam, verschilt grondig van de migrant die op hetzelfde ogenblik vanuit het Rifgebergte vertrok. De ene was een politieke vluchteling, de andere een economische migrant⁷. Het is deze caleidoscoop die van Brussel een stad van culturen en subculturen maakt. Telkens zullen al die groepen vorm geven aan hun geheel eigen erfgoed.

Een ander aspect is de hoge (sociale) mobiliteit. Sommige wijken zien in 20 jaar tijd hun samenstelling totaal veranderen. Wie weet nog dat Kuregem en de buurt rond het Bockstaelplein in Laken in de jaren 1970 sterk Siciliaans kleurden⁸? Het zou boeiend zijn om dit soort van vluchtig en vergankelijk erfgoed op basis van archivering of schaarse visuele restanten in kaart te brengen. Ten slotte vergeten we dikwijls het hybride aspect van de migratie. Hoe meer subculturen, hoe groter de kans op combinaties. Brussel is in ruime mate een stad van mensen met complexe migratieachtergronden. Dat kan ver gaan: een Brusselaar wiens vader Israëli is, met een Congolese moeder en een Franse grootvader. De gezinnen waarin kinderen opgroeien in meerdere talen zijn trouwens de sterkst groeiende. Ook deze hybride realiteit nemen we maar beter mee in het verhaal van migratie-erfgoed.

Wat dit betreft, heeft Brussel overigens al een goed werkend symbool waarin migranten en hun nakomelingen worden geïntegreerd. Sinds 2000 wordt de multiculturele realiteit als onderdeel van de Brusselse identiteit om de twee jaar gevierd in de Zinneke Parade. 'Zinneke' slaat op straathonden die zich vroeger ophielden rond de Kleine Zenne. Nadien kreeg de term de bijklank van bastaard, een Brusselaar met

Afb.1

Verborgen boodschappen in etnische gevelmarketing. Het Chinese pagodedak als symbool van verwelcoming in een paleis (A. de Ville de Goyet © BUP/BSE).

Afb.2

Griekse Brusselaars bespelen sinds de jaren 1980 de hang naar exotisme van hun klanten met goden en andere verwijzingen naar de oudheid. Restaurant le Parthenon, Ninoofsesteenweg 303, Anderlecht (www.leparthenon.be).

zowel bloed van buiten als van binnen de stad.

Migratie-erfgoed breed benaderen is de boodschap. Het uit zich in kunsten, tradities, culturele expressies, verhalen en onroerend erfgoed. Uiteraard is het nagenoeg onmogelijk om alles te ontsluiten, maar het zou al sterk zijn indien we ambitieuzer inzetten op de meer zichtbare plekken.

De aanwezigheid van migrantengemeenschappen in Brussel leidt zelden tot nieuwbouw. Men neemt meestal bestaande gebouwen in die getransformeerd worden. Deze plaatsen worden vervolgens drager van nieuwe betekenissen en worden zo migratie-erfgoed. Sommige verdwijnen na enkele jaren. Andere overleven en groeien uit tot referentiepunten. We kennen ze allemaal: de restaurants, de handelszaken, de religieuze ruimten, soms ook scholen of hele wijken die gekoppeld zijn aan bepaalde migratieaspecten. Maar kennen we ook hun verhaal? Welke inhoud kunnen we eraan vastknopen? Wat is de bredere maatschappelijke waarde van dit erfgoed? Enkele concrete voorbeelden kunnen dat illustreren.

LIEFDE GAAT DOOR DE MAAG

Het 'vreemde' lijkt op te houden met 'vreemd' te zijn, zodra het zorgt voor genietbare culinaire en artistieke meerwaarden. In tegenstelling tot religieus erfgoed hebben muzikale en culinaire tradities van migranten het voordeel om niet te polariseren. Voedsel heeft een grote verbindende kracht. Wat dit betreft zetten 70 jaar migratie een gigantische spijskaart neer in Brussel. Pizza's, pitta's, loempia's en pikante kip zijn collectief erfgoed geworden. Maar het loont om daar langer stil bij te staan.

De pikante kip is bijvoorbeeld het resultaat van het migrantensoftware van eerstegeneratie-Chinezen die vooral in Antwerpen, maar ook in Brussel vanaf de jaren 1960 hun eigen keuken heruitvonden. Ze speelden in op de illusie van de westerling die dacht dat alles wat exotisch is, ook pikant moest zijn. Of ze experimenteerden met nog andere smaakpapillen door onder meer hun *canard à l'orange* uit de mouw te toveren, een naar Chinese maatstaven buitensporig zoet gerecht. In de diaspora werd vis ontdaan van kop en graten en verloor vlees zijn been-

deren. In China zijn deze ingrepen stuk voor stuk heiligschennis. Voor echte Chinese keuken was het nog te vroeg. Pas met de derde generatie kreeg je in de jaren 2000 aan de Beurs entrepreneurs die ook kippenpoten, gemarineerde kwal en gewokte eendentongen serveerden⁹.

Dezelfde generatie van Chinese restauranthouders vond ook de typische gevelmarketing uit. Ze zochten hun inspiratie in het uitgesproken barokke ornament van het voormalige keizerlijke China. Het pagodedak met groene pannen boven de ingang werd een kaskraker (afb. 1). Oppervlakkig gezien bespeelt het opnieuw de illusie van exotisme. Op een dieper niveau schuilt er symboliek achter. Oorspronkelijk zagen Chinese paleisdaken er zo uit. Door ze in Brussel tegen de gevels van banale rijhuizen te plakken, wilde men de klanten verwelkomen zoals in een paleis¹⁰.

Om Brusselaars te verleiden, pakten Grieken vooral uit met een arsenaal van verwijzingen naar de oudheid: gipsen zuilen, frontons en kariatiden in combinatie met geschilderde Poseidons op de muren. Hoe kitscherig ook, ze hebben een

Afb.3

De bibliotheek van het Istituto Italiano di Cultura in de Elsense Livornostraat. Vandaag een Italiaans cultuurhuis, maar tijdens het interbellum, onder de naam Casa de Italia, een uithangbord voor de politiek van Mussolini (foto van de auteur).

bepaalde erfgoedwaarde. De geest van een hele generatie zit er achter (afb. 2). De meeste Griekse restaurants waren in de jaren 1960 en 1970 begonnen als cafés zonder de minste opsmuk. Hooguit versierde men het interieur met wat aardewerk of een bouzouki die vanuit het herkomstdorp was meegebracht. Voor de rest was er geen geld.

De switch van café naar restaurant gebeurde geleidelijk en haast onmerkbaar. Aanvankelijk combinerden Grieken drank met hapjes. Mezzeschotels werden in Griekenland samengesteld uit producten waar je a priori geen koelkast of fornuis voor nodig had: olijven, gezouten sardienen, fetakaas of verse groenten. Je hoefde niet culinair onderlegd te zijn om dit in een migratiecontext te reproduceren. Mezze werden nadien aangevuld met volwaardige gerechten en pas vanaf de jaren 1980 verwierven restaurateurs voldoende financiële armslag om in Brussel hun gevels en interieurs te *vergrieksen*¹¹.

Nog een product waar we elke dag aan voorbij lopen: de Pakistaanse nachtwinkel. Wat men echter niet

weet, is dat een eerste generatie aanvankelijk als arbeider werkte in de vismijnen van Oostende of in de slachthuizen van Anderlecht. De omschakeling naar het kleine ondernemerschap kwam pas later en verliep in duidelijke chronologische stappen. Het begon met kledingwinkels. Omstreeks het einde van de jaren 1980 volgden de nachten de voedingswinkels en daarna de carwashes en de pompstations. Het leidmotief achter al deze tewerkstellingsniches is dat men telkens kopieert wat een andere familie doet¹².

DISSIDENT OF BANNELING... STEEDS STRIJDVAARDIG

Achter de gordijnen en rolluiken van Brusselse huiskamers schuilt vandaag een stevige portie wereldgeschiedenis. Duizenden Congolezen, Equadoranen of Koerden zijn zielsmatig begaan met de politieke ontwikkelingen in hun herkomstlanden. Nieuw is dat niet. Daal af in het verleden en je komt uit bij communistische Spanjaarden en Portugezen, tsaristisch ingestelde Russen en nationalistische Albanesezen. Vaak vertaalt dit politieke activisme

zich in materiële sporen. Ook hieraan hangen verhalen vast met een enorm potentieel voor bijvoorbeeld leraren geschiedenis.

Enkele gemeenschappen hebben geïnvesteerd in een cultuurhuis, waar de eigen mensen terecht kunnen, maar waar evengoed de eigen cultuur gepromoot wordt in Brussel en België.

Aan de gevel van een statig neoclassicistisch herenhuis in de Elsense Livornostraat wappert bijvoorbeeld de Italiaanse vlag van het *Istituto Italiano di Cultura* (afb. 3). Het deelt dezelfde ambitie als het Duitse *Goethe Institut* en het Spaanse *Instituto Cervantes*. Maar het gebouw is ook een historisch ankerpunt van Italiaanse aanwezigheid in de stad. Hier was ook haar voorloper gevestigd: de *Casa de Italia*. Dit werd gesticht in 1932, toen de industriemagnaten Fiat, Olivetti en bandenproducent Pirelli in opdracht van het Italiaanse ministerie van Buitenlandse Zaken het pand kochten. Het *Casa de Italia* wilde met theater en gratis taallessen Italiaanse Brusselaars over de streep trekken om toch partij te kiezen voor Il Duce. Tijdens de Tweede Wereldoorlog werd er met extra rantsoenbonnen gezwaaid en verbroederd met de nazi's¹³. Zoals zo vaak in een migratiecontext werden de breuklijnen uit het herkomstland gekloond in het gastland. Het Italiaanse interbellumdrama uitte zich in Brussel in de oppositie tussen fascist en antifascisten.

Albanezen die hun land waren ontvlucht omwille van het regime van de communistische dictator Enver Hoxha, kozen in 1968 voor de oprichting van een standbeeld vlakbij het Josaphatpark. Het gaat om de beeltenis van Skanderbeg, een prins die in de 15de eeuw het verzet tegen de Ottomanen organiseerde en zo symbool staat voor het latere

Albanese nationalisme (afb. 4). De Albanese Brusselaars hadden voortaan een houvast waaraan ze in de diaspora hun vaderlandsliefde konden spiegelen. Het waren overwegend Noord-Albanese bergbewoners die sterk vasthielden aan de in de *Kanun* uitgeschreven tradities. Omdat dat model in het communistische Albanië onder druk stond en men in België in een vreemde omgeving terecht kwam, was het belangrijk om gewoontes te koesteren en de eigen identiteit in stand te houden¹⁴.

De lijst van voorbeelden is lang. Nog elk jaar organiseren nakomelingen van de Russische ballingen in het Concert Noble een gekostumeerd bal à la *façon du tsar* Nicolas II. En zo kun je in Brussel op een tastbare manier verhaallijnen vinden over nagenoeg alle 20ste-eeuwse regimes en hun impact op mensen.

HUIZEN VAN GOD

Religieus erfgoed is natuurlijk een factor van formaat. Brussel vertoont een onwaarschijnlijk breed palet van religieuze diversiteit. In 2011 hadden de adressen van anglicaanse, protestantse, orthodoxe, katholieke en evangelische kerken een repertorium nodig van maar liefst 71 A5-pagina's (afb. 5). Dan hebben we het nog niet eens over judaïsme, islam en boeddhisme. Wat zijn de dieperliggende sociale of institutionele verhalen hiervan?

De Poolse Katholieke Missie had al in de jaren 1980 een kapel in de Jourdanstraat in Sint-Gillis. Wegens plaatsgebrek werd ze door de Kapellekerk ontdebeld. Daar kan je sinds jaren op zondag vier Poolse misvieringen bijwonen. Maar de Kapellekerk vervulde vanaf de jaren 1990 ook een belangrijke brugfunctie voor documentloze Polen. Ze

Afb.4

De beeltenis van Skanderbeg op de Prévost-Delaunaysquare in Schaarbeek: held van de eerste generatie-Albanezen (A. de Ville de Goyet © BUP/BSE).

Afb.5

Een tot Syrisch-orthodoxe kerk verbouwde ruimte in Jette met gelovigen uit het Midden-Oosten en Turkije. Jacob Fontainestraat, 122 in Jette (foto van de auteur).

hadden zich een weg gebaad in de Brusselse poets- en bouwwereld en konden er terecht voor werk, huisvesting of vertaalproblemen. De kerk was een ontmoetingsplaats tussen de gevestigde en de nieuwe Poolse migranten¹⁵.

Meteen is deze kerk een voorbeeld van zuivere recuperatie van bestaand architecturaal erfgoed, soms zonder dat er met een vin-

ger aan het interieur werd geraakt. Zo krijgen nog veel andere kerken een tweede leven, omdat ze geheel of deels zijn overgenomen door nieuwe etnische katholieke gemeenschappen.

Maar uiteraard zijn er ook de cultusgebouwen van de overige religieuze groepen die een gebouw hebben opgericht of toegeëigend en aangepast.

Afb.6

Orthodoxe Russen tijdens het paasweekend op weg naar hun Griekse geloofsgenoten in Elsene (foto van de auteur).

Afb.7

De Russisch orthodoxe kerk langs de De Frélaan in Ukkel. Een stukje Moskou in Brussel (A. de Ville de Goyet © BUP/BSE).

Tijdens het interbellum richtten Grieken en Russen twee herenhuizen in Elsene in tot kapellen. Ze legden daarmee aan de basis van de uitbouw van de Griekse en Russische orthodoxie in Brussel (afb.6). In de Ridderstraat scheidde een groep van Russische ultra-orthodoxe adel en officieren zich nadien van deze moederkapel af om in 1936 met giften van over heel Europa in de De Frélaan in Ukkel de eerste steen te leggen van hun eigen kerk, opgedragen aan Nicolaas II en alle andere slachtoffers van het 'bolsjewistische geweld' (afb. 7). Deze kerk met haar uivormige torenspits werd gebouwd volgens het model van de Transfiguratiekerk van de Verlosser, nabij Moskou¹⁶.

Vanaf de jaren 1970 begonnen Marokkaanse, Turkse en Pakistaanse Brusselaars hetzelfde te doen. De lokale gemeenschap zamelde geld in, kocht een voormalig atelier of de gelijkvloerse verdieping van een woonpand op en transformeerde het interieur met keramiektegels, tapijten en een likje verf. Zo ontstonden de eerste zogenaamde schuilmoskeeën, dus cultusplaatsen die vanop de straat nauwelijks opvallen. Recenter vinden Braziliaanse en Subsaharaanse pinksterkerken vooral in de kanaalzone hun weg naar voormalige 19de-eeuwse hangars¹⁶ (afb. 8). En uiteraard is er de Grote Moskee van Brussel, die sinds 1969 gehuisvest is in een voormalig paviljoen van de Wereldtentoonstelling van 1897

in het Jubelpark en waar tegelijk het Islamitisch Cultureel Centrum van België werd opgericht en ondergebracht.

NATIONALE BUURTEN

Los van een bepaald gebouw kunnen ook hele wijken gelinkt worden aan bepaalde gemeenschappen. Matonge, bijvoorbeeld, is voor veel Zwart-Afrikanen de plaats waar de diaspora ruimtelijk vorm krijgt en vanwaar de banden met de herkomstlanden worden onderhouden. Dit uit zich in de geldtransferbedrijfjes, de agentschappen om vluchten te boeken en de relatief sterk op zichzelf gerichte etnische handel. Nog in 2011 werd

Afb. 8

Bidden, zingen en dansen in een voormalig vleesverwerkingsbedrijf. De pinksterkerk van de Heyvaertstraat in Anderlecht (foto van de auteur).

Afb. 9

De *Economato Español* in de Argonnestraat in Sint-Gillis. Nog een schaarse referentie naar de voormalige aanwezigheid van Spaanse gastarbeiders rond het Zuidstation (foto van de auteur).

de Naamsepoort het schouwtooneel voor hevige anti-Kabilaprotesten. Voor veel Turken vervulden delen van Sint-Joost-ten-Node en Schaarbeek deze rol, terwijl een segment van de Portugezen vergroeid is met hun historische bakermat rond het Flageyplein en de 'expats' met hun *Place Lux* (het Luxemburgplein).

Als we rond het Zuidstation de schaars geworden restanten van de Spaanse gastarbeidersmigratie in kaart brengen, kunnen we nog net reconstrueren hoe deze buurt vanaf de jaren 1950 een terminus werd voor emigrerende Spanjaarden. Ondernemende pioniers kwamen toe en bouwden aan weerskanten van de spoorwegberm met winkels, horeca en opvanghuizen de nodige infrastructuur uit. In de Argonnestraat vind je zo nog twee toonbeelden van levend erfgoed: café-restaurant *Asturias* en de kruidenierszaak *Economato Español* (afb. 9). Het restaurant was aanvankelijk voor honderden Galiciërs en Asturiërs een eerste verblijfplaats in Brussel. Twee Asturiërs hadden het gebouw in de jaren 1950 omge-

timmerd tot een opvanghuis met een totale capaciteit van om en bij de 40 personen, die met drie of vier samenhookten in kleine kamers. Betalen deden ze pas nadat ze hun eerste loon hadden ontvangen. De *Economato Español* was in 1962 een van de eerste in zijn soort in Brussel en wordt na de overdracht van moeder op dochter tot vandaag door dezelfde familie gerund. Culturele centra van Galiciërs, Asturiërs en Andalusiërs lagen op een zakdoek bij elkaar en in het communistische *Centro Garcia Lorca* – vandaag een driesterrenhotel langs de Fonsnylaan – werden de regimegebonden redenen van de migratie uitgelegd of geld ingezameld om stakingen tegen Franco te financieren¹⁷.

Sommige wijken kunnen ook een hybride erfgoedverhaal vertellen. Diversiteit wordt superdiversiteit wanneer twee groepen elkaar vinden en een geheel eigen activiteit implementeren. Kapitaalkrachtige Libanezen legden in de jaren 1980 in de Kuregemse Heyvaertstraat de basis voor een indrukwekkende tweedehandsautohandel en wer-

ken in consortium samen met Subsaharanen¹⁸. Eén straat verder, maar ook in Matonge, vonden Pakistaanse entrepreneurs hun weg in de Afrikaanse voedingshandel. Ze nemen met gemak 50 procent van deze winkels voor hun rekening. Het zijn maar enkele voorbeelden die illustreren hoe bepaalde groepen zich de openbare ruimte kunnen toe-eigenen en er een nieuw 'statuut' en een eigen karakter aan verlenen. Denken we bijvoorbeeld ook aan de Brabantstraat of aan de driedaagse markten op het terrein van de Slachthuizen van Anderlecht (afb. 10).

DE MOEIZAME WEG VAN DE ONTSLUITING

Aandacht voor dit migratie-erfgoed geeft mensen een gezicht en een verleden. Het is ook in een breder maatschappelijk opzicht relevant. Het draagt bij tot kennisopbouw, als voorwaarde voor inzicht, begrip en debat.

Uiteraard zijn er initiatieven die dit erfgoed op een voetstuk zetten.

Cultuurhuizen zoals de KVS, Le Botanique of de Beursschouwburg geven bijvoorbeeld al lang een podium aan mensen met een migratieachtergrond. Maar globaal gezien verloopt de ontsluiting erg moeizaam. Het hapert op verschillende niveaus.

Het verhaal van 70 jaar migratie naar Brussel lijkt op een duizenddelige puzzel waarvan er hoe dan ook 750 stukken ontbreken. Bestaand onderzoek naar migratiecarrières van 'gemeenschappen' vult het saldo op, maar is tegelijk extreem verspreid over universiteiten, krantenredacties en onderzoekscentra. Een deel van dit wetenschappelijke werk vergeelt en bereikt de buitenwereld niet. Onderzoekskeuzes zijn ook bijzonder selectief. Veel over Marokkaanse en Turkse Brusselaars. Voor achtergronden over Iraniërs, Roemenen en Portugezen moet je al scharrelen. Ten slotte worden heel wat 'gemeenschappen' gewoon over het hoofd gezien.

Naast een wetenschappelijk is er ook een institutioneel probleem. Los van enkele eenmalige evenementen is er doorgaans weinig politiek enthousiasme om dit erfgoed op te tillen. Brussel is ook de plaats waar twee beleidsvisies elkaar ontmoeten. De Vlaamse Gemeenschap heeft een langere traditie om minderheden te erkennen. Langs Franstalige zijde heeft men de neiging om dit te neutraliseren. Knappe, maar schaarse initiatieven zijn het *Centre Bruxellois d'Action Interculturelle* of de recente tendens van *Visit Brussels* om meer toeristische aandacht te geven aan de wijken buiten het centrum en daarbij meteen het verhaal van de Brusselse diversiteit te integreren.

Ook de eigen verenigingen van minderheden hebben hun verantwoordelijkheid. Dikwijls zijn ze op zich-

Afb.10

De ingang van de markten op het terrein van de Slachthuizen van Anderlecht. In de jaren 1990 een ontmoetingsplek voor Oost-Europeanen. Daarna nam de Subsaharaanse aanwezigheid toe. Of hoe het stedelijk landschap telkens verandert (foto van de auteur).

zelf gericht of ontbreekt het hen aan financiële middelen om hun expertise te delen. Nochtans valt hier bijzonder veel te rapen. De Griekse verenigingswereld is in Brussel bijvoorbeeld erg rijk, maar ook erg versnipperd. Er zijn verenigingen van Thraciërs, Macedoniërs, Kretenzers, mensen uit Epirus en de Peloponnesos. Zelfs de eertijds uit Turkije verbannen Grieken zijn present: de Pontische Grieken en de zogenaamde Constantinopolitanen. Ze trachten de migratieherinnering levend te houden, maar vechten tegelijk tegen de toenemende desinteresse van hun eigen tweede en derde generaties.

De meest ideale oplossing blijft dat ene voorstel dat de afgelopen 20 jaar te pas en te onpas opdook aan het politieke firmament, om dan snel weer te verdwijnen: een Brussels museum van de migratie. We zouden kunnen denken aan een prestigieuze locatie en aan een museum dat een vaste collectie combineert

met ruimte voor tijdelijke en gevarieerde thematische invullingen. Een museum dat tegelijk fungeert als cultuurcentrum en ontmoetingsplaats, een plek waar onderzoek wordt bekendgemaakt, debatten worden gehouden en wereldkeuken kan worden geconsumeerd. Het zou het beeld van Brussel als smeltkroes en superdiverse stad stimuleren.

NOTEN

1. Voor een poging om 70 jaar recente migratie in Brussel te vertellen, zie Vandecandelaere, H., *In Brussel. Een reis door de wereld*, Brussel, Epo, 2012.
2. Jan Hertogen is oud-onderzoeker aan de KU Leuven en voormalig onderzoeksconsulent. Hij publiceert op www.npdata.be, www.npdoc.be en www.getuigen.be.
3. KAGNÉ, B., 'L'immigration africaine. Diversité des trajectoires', *Agenda interculturel*, 188, Centre Bruxellois d'Action Interculturelle, 2000.
4. LAMBRECHTS, S., *Onderzoek naar de sociale geografie van de Poolse gemeenschap(en) in Brussel* (master proefschrift), Vrije Universiteit Brussel, 2006.
PAUWELS, F., WETS, J., VANDEN EEDE, S., *Poolshoogte. Onderzoek naar de socio-economische positie van Poolse arbeiders in België*, Hoger Instituut voor de Arbeid, KU Leuven, 2007.
VUERINCKX, T., *Gezichten van de tweekoppige adelaar: geschiedenis en identificatie van de Albanese gemeenschap in België* (master proefschrift), KU Leuven, 2009.
GJELOSHAI, K., 'Qui sont les Albanais de Belgique?', *Agenda interculturel*, 228, Centre Bruxellois d'Action Interculturelle, 2004.
5. GHEQUIÈRE, K., *Een zoektocht naar de verloren tijd. Etnische en religieuze markers bij de Suryoye en de katholieke Vietnamezen* (doctoraal proefschrift), KU Leuven, 1996.
CIETERS, Y., *Chilenen in ballingschap. Het migratieproces, de opvang en de integratie van Chileense ballingen in België (1973-1980)*, VUB-Press, Brussel, 2002.
6. GOÍS, P., *Onderzoek naar Braziliaanse migratiepatronen en programma's van bijgestane vrijwillige terugkeer vanuit geselecteerde Europese Unie lidstaten*

- naar Brazilië (onderzoeksrapport), International Organization for Migration, 2009.
7. OUALI, N., 'Le mouvement associatif marocain de Belgique: quelques repères', in: OUALI, N. (ed.), *Trajectoires et dynamiques migratoires de l'immigration marocaine de Belgique*, Academia Bruylant, 4, Louvain-la-Neuve, 2004.
  8. LEMAN, J., *Van Caltanissetta naar Brussel en Genk. Een antropologische studie in de streek van herkomst en in het gastland bij Siciliaanse migranten*, Acco, Leuven, 1982.
  9. PANG, C., 'Reinterpreting Chinese immigrant food', in: DÖRING, T., HEIDI, M., MÜHLEISEN, S., *Eating culture: the poetics and politics of food*, Heidelberg University Press, Heidelberg, 2003.
HSU, H.P., *Chinatown or Asiatown? The Chinese entrepreneurship in the multi-ethnic precinct of Brussels* (master proefschrift), KU Leuven, 2007.
PANG, C., VANDECANDELAERE, H., *Draken aan de Beurs*, Erfgoedcel Brussel, VGC, Brussel, 2012.
  10. VINCKE, E., 'La mise en scène des restaurants exotiques', in: SPINOY, M., *Bruxelles multiculturelle*, Bruxelles laïque, Brussel, 1996.
  11. VANDECANDELAERE, H., *Brussel. Een reis door de wereld*, EPO, Berchem, 2012.
  12. VANNESTE, D., *Night-shops: pratiques et insertions économiques au coeur du commerce ethnique*, Academia Bruylant, 38, Louvain-la-Neuve, 2007.
VANDECANDELAERE, H., *Brussel. Een reis door de wereld*, EPO, Berchem, 2012.
  13. MORELLI, A., 'Italiens bruxellois', *Les Cahiers de la Fonderie*, 12, 1992.
AUBERT, R. (ed.), 'L'immigration italienne en Belgique. Histoire, Langues, Identité', *Collona di cultura e umanità*, 3, UCL en Instituto Italiano di Cultura, 1985.
  14. VUERINCKX, T., *Gezichten van de tweekoppige adelaar: geschiedenis en identificatie van de Albanese gemeenschap in België* (master proefschrift), KU Leuven, 2009.
  15. KUZMA, E., 'La communauté transnationale polonaise', *Agenda interculturel*, 280, Centre Bruxellois d'Action Interculturelle, 2010.
SIEWIERA, B., 'Les immigrés polonais sans documents', in: LEMAN, J. (ed.), *Sans documents. Les immigrés de l'ombre. Latino-américains, Polonais et Nigériens clandestins*. De Bouck Université, Brussel, 1995.
  16. MODEL, S., 'Les églises orthodoxes russes en Belgique', *Cultures in contact: Russen in België (1800-2005)*, Koninklijke Vlaamse Academie van België voor Wetenschappen en Kunsten, 2005.
  17. VANDECANDELAERE, H., *Midi del sur*, Erfgoedcel Brussel, VGC, Brussel, 2010.
  18. ROSENFELD, M., 'Le commerce d'exportation de voitures d'occasion entre Bruxelles et l'Afrique', in: *Nouvelle dynamiques migratoires: activités régulières et irrégulières sur le marché du travail européen*, Internationaal colloquium, universiteit Nice, 2007.

Migration & Heritage. Exploration and acknowledgement of different Brussels

Brussels has a particularly rich history of migration, so that a great deal of its heritage can be associated with this phenomenon. However, enabling as many people as possible to have full access to that heritage is far from being a straightforward matter. This is partly due to the formal separation of immovable, material and intangible heritage, which, until recently, were the responsibility of different authorities. Above all, however, it is the influx of people from all over the world that has led to the population of Brussels being so diverse today, and the cultural landscape so fragmented. As such, any attempt to encapsulate this situation runs the risk of impoverishing the city's cosmopolitan reality.

This article briefly outlines migration history in relation to Brussels and then examines some of the most tangible manifestations of this interculturality: religious buildings, culinary culture and restaurants, the neighbourhoods and public places where communities come together, and cultural centres and associations. Finally, the article calls for the creation of a museum where all the stories of migration can be brought together and displayed, and which can simultaneously serve as a study centre and meeting place for all the residents of Brussels.

MIGRATIE-ERFGOED

AFBAKENING EN ONTSLUITING

PAULA DUMONT

KUNSTHISTORICA, DIRECTIE MONUMENTEN EN LANDSCHAPPEN

El Hikma, cultusplaats en Islamitisch cultureel centrum, Berthelotstraat 34 te Vorst én voormalig gemeentelijk zwembad, arch. Charles Riffart, 1947 (foto H. Vandecandelaere).

Migratie is van alle tijden maar de moderne migratiegeschiedenis is een relatief nieuw onderzoeksveld. De maatschappelijke urgentie om de sociale cohesie te versterken in een steeds verder versnipperde samenleving heeft de aandacht voor migratie verscherpt en ertoe geleid dat erfgoed vandaag op alle beleidsniveaus als een belangrijk bindmiddel wordt beschouwd. We staan als het ware op een kantelpunt. In het verleden zijn

slechts heel uitzonderlijk elementen van het migratie-erfgoed als dusdanig herkend en erkend. Het is bijgevolg noodzakelijk om met de kennis die de onderzoekswereld ons aanreikt een visie te ontwikkelen over het specifieke erfgoed van de migratiegeschiedenis.

Om de veelheid en veelzijdigheid van dit erfgoed op een werkbare manier in kaart te brengen is de klassieke procedure een formele opsplij-

sing tussen onroerend, materieel en immaterieel erfgoed. Voor elk van deze categorieën bestaan er immers conventies en verdragen opgesteld door Unesco en de Raad van Europa¹. Niet alleen geven zij definities van erfgoed, maar tevens omschrijven ze het maatschappelijk belang ervan. Uiteraard valt deze artificiële indeling niet vol te houden en is ze zelfs niet wenselijk bij de ontsluiting van dit soort erfgoed.

Sinds 2014, tengevolge van de zesde staatshervorming, vallen nu ook het roerend en immaterieel cultureel erfgoed onder de bevoegdheid van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest². Hierdoor zal alle erfgoed – en dus ook dat verbonden aan de migratiegeschiedenis – op een meer globale manier kunnen ontsloten worden. De instrumenten en structuren die het mogelijk moeten maken om dit erfgoed te identificeren, inventariseren, documenteren en conserveren moeten evenwel nog vorm krijgen.

De Conventie van Faro³, die recent door België geratificeerd werd, en de aanbevelingen geformuleerd in de Strategie 21⁴ bieden alvast een goed kader. Deze stellen de erfgoedgemeenschappen centraal, wat voor het migratieverhaal cruciaal is. Enkel de gemeenschappen zelf kunnen aangeven welke elementen voor hen van grote historische en socio-culturele waarde zijn. De rol van de administratie kan zich beperken tot het stimuleren en ondersteunen van initiatieven. Daarenboven zou het binnen het kader van een geïntegreerde aanpak aangewezen zijn dat het wetenschappelijk proces door de verschillende gemeenschappen zelf geleid en gevoerd wordt.

HET ONROEREND ERFGOED VAN DE MIGRATIE

Er zijn in het Brusselse stedelijke landschap slechts een klein aantal gebouwen terug te vinden die werden opgericht door en voor een bepaalde migrantengemeenschap en die als dusdanig herkenbaar zijn. De meeste hiervan zijn cultusgebouwen. Het overgrote deel van de gebouwen die verband houden met de Brusselse migratiegeschiedenis zijn logischerwijze bestaande gebouwen die eenvoudigweg werden ingenomen. Sommige daarvan

leenden zich ook makkelijk voor een herbestemming.

Zo werden voormalige industriële gebouwen en werkplaatsen omgevormd tot gebedsplaatsen en cultusgebouwen of namen cultuurhuizen hun intrek in voormalige herenhuisen. Daarnaast is er uiteraard het horeca- en handelspatrimonium, van individueel pand tot hele winkelstraten die werden ingenomen door een min of meer homogene migrantengemeenschap, en zijn er de woonwijken waarvan de bewoners overwegend behoren tot een bepaalde gemeenschap. Ten slotte zijn er kerken die vandaag geheel of gedeeltelijk gebruikt worden door een nieuwe geloofsgemeenschap. Hier kunnen we misschien beter van een 'toe-eigening' spreken, aangezien dat vaak samengaat met aanpassingen aan de nieuwe cultus en met het aanbrengen van bepaalde stijlelementen of zelfs met een volledige herinrichting. Zo wordt de kerk voor de nieuwe geloofsgemeenschap herkenbaar en vertrouwd.

Sommige van deze gebouwen hebben het statuut van beschermd monument, andere zijn opgenomen in de inventaris van het bouwkundig erfgoed. Maar in slechts enkele uitzonderlijke gevallen houdt dit rechtstreeks verband met hun aandeel in de migratiegeschiedenis.

Voor de kennis van de Brusselse migratiegeschiedenis is het uiteraard belangrijk om dit alles in kaart te brengen, temeer omdat deze toe-eigeningen en herbestemmingen meestal een eerder efemeer karakter hebben. Dit kan tegelijk de basis vormen voor een historisch referentiekader waarmee we later eventueel sommige van die gebouwen juist omwille van hun betekenis op het vlak van migratie een beschermd statuut zouden kunnen verlenen.

Herdenkingsmonumenten opgericht voor en door een bepaalde gemeenschap zijn een schaarser goed. De meeste bevinden zich op begraafplaatsen, andere kregen een plaats in de openbare ruimte. Hoewel hun historisch belang vanzelfsprekend is, worden zij, net zoals alle herdenkingsmonumenten, mettertijd 'onzichtbaar' en raakt hun betekenis vergeten. In het huidige debat rond de betekenis van eenzelfde monument voor verschillende cultuurgemeenschappen zouden zij echter een cruciale rol kunnen spelen.

HET ROEREND EN IMMATERIEEL ERFGOED VAN DE MIGRATIE

Kunstvoorwerpen en artisanale producten hebben altijd de interesse gewekt van onderzoekers en vonden in ruime mate hun weg naar museale verzamelingen. Vaak kleeft hier echter een koloniaal etiket aan en stelt zich de vraag in hoeverre zij in dat geval als migratie-erfgoed kunnen beschouwd worden. Hun erfgoedwaarde is ook onlosmakelijk verbonden met het immateriële. De museumwereld stelt zichzelf op dit vlak sinds geruime tijd in vraag. Het beste voorbeeld is het Museum voor Midden-Afrika, dat al jaren werkt aan het vernieuwen van zijn opstelling. Maar er moet zeker ook meer aandacht komen voor de artisanale producten die de migrantengemeenschappen hier vervaardigen.

Wat de podiumkunsten en literatuur betreft, ontstond er al vroeg interesse vanuit die sector, vaak in de vorm van festivals en uitwisselingen. Denken we daarbij ook aan goed ingeburgerde termen als wereldmuziek of wereldliteratuur. Veel Brusselse kunsthuizen en cultuurcentra hebben een programmatie die inspeelt op het multiculturele karakter van Brussel. En

Matonge-Elsene. Naamsepoort. 'Porte de Namur. Porte de l'Amour'. Dit werk van de Congolese kunstenaar Cheri Samba werd ingehuldigd in 2002 en bevindt zich op de gevel van de voormalige traiteurszaak Rob aan de Elsense Steenweg. Het toont de bewoners van de Matongewijk (F. Waltéry © BUP/BSE).

er werd ook al heel wat onderzoek naar dit thema gevoerd. Naast de podiumkunsten is de culinaire cultuur vaak de meest gekende uiting van het immateriële erfgoed van een gemeenschap.

Dat het overgrote deel van het migratie-erfgoed een immaterieel karakter heeft, staat buiten kijf. Zelfs als men niets heeft kunnen meebrengen of wanneer men volledig zou willen breken met het thuisland en de eigen afkomst, blijft zowat alles wat persoonsgebonden is immaterieel erfgoed: naam, taal, gebruiken en tradities, vaardigheden, verhalen, religie,...

Binnen de context van een vrije samenleving is dit erfgoed onvervreemdbaar. Het is ook erg moeilijk om van bovenaf of van buiten uit de erfgoedwaarde ervan te bepalen. Hier kan het beleid zich enkel beperken tot het stimuleren en ondersteunen van initiatieven en projecten om de eigenheid van de verschillende gemeenschappen kenbaar te maken en de rijkdom van die diverse realiteit te vrijwaren..

CONCLUSIE

Het migratieverhaal maakt integraal deel uit van de geschiedenis van Brussel. Men zou dan ook verwachten dat de steeds verder uitdeinende diversiteit van de Brusselse bevolking doorschemert in het Brusselse erfgoedbeleid. Tot nu bleef dit erg beperkt omdat de kennis over dit specifieke erfgoed nog dient ontwikkeld te worden. Nu alle erfgoedcategorieën onder de bevoegdheid van het Brussels Gewest vallen ligt de weg open voor een meer geïntegreerde aanpak waarbij het immateriële de motor kan vormen. Dit zal echter een nieuwe methodiek vereisen en andere vaardigheden.

NOTEN

1. Verdrag voor de bescherming van het bouwkundig erfgoed (Granada 1985); Verdrag inzake de bescherming van het archeologisch erfgoed (Valetta 1992); Europese landschapsconventie (Firenze 2000); Unesco conventie voor het immaterieel erfgoed (2003); Conventie van Faro (2005)
2. Zie artikel van V. Van Bunn en P. Ingelaere, pagina's 112-117.
3. De Conventie van Faro legt de nadruk op de belangrijke aspecten van het erfgoed ten opzichte van de rechten van de mens en van de democratie. Ze verdedigt een bredere visie op erfgoed en op de relaties tussen erfgoed enerzijds en de gemeenschappen en de maatschappij anderzijds. De Conventie maakt ons er meer van bewust dat het belang van het culturele erfgoed niet zozeer te maken heeft met het voorwerp op zich en met de plaats, dan wel met het gebruik dat de mensen ervan maken en de betekenissen en waarden die ze eraan hechten. Deze Conventie plaatst de burger centraal in het proces van identificatie, beheer en duurzaam gebruik van het erfgoed, waarbij vrede, democratie en respect voor de culturele diversiteit centraal staan. De Brusselse Hoofdstedelijke Regering is zich ervan bewust dat het culturele erfgoed nog onvoldoende toegankelijk is voor een groot aantal burgers en uitsluitend door specialisten beheerd wordt. Op 21 april 2017 heeft zij daarom de ordonnantie houdende instemming met de Kaderconventie van Faro goedgekeurd.
4. De Erfgoedstrategie voor de 21ste eeuw. Deze strategie is gebaseerd op de fundamentele waarden van de Raad van Europa: democratie, respect voor de rechten van de mens en voor de fundamentele vrijheden, openheid en dialoog, gelijkwaardigheid van alle personen, wederzijds respect en het in aanmerking nemen van diversiteit. Ze heeft als doel de erfgoedovereenkomsten te stimuleren en te versoepelen. Ze beveelt een gedeelde en federatieve benadering aan voor het beheer van het culturele erfgoed en steunt daarbij op een doeltreffend wettelijk kader om het geïntegreerde erfgoedbehoud te verzekeren in de zin van de Resolutie (76) 28 van de Raad van Europa. Als

voornaamste actoren dienen daarbij betrokken te worden: institutionele en niet-institutionele instanties, evenals vertegenwoordigers van de professionals en van de burgermaatschappij, op lokaal, nationaal, Europees en internationaal vlak.

COLOFON

REDACTIECOMITÉ

Stéphane Demeter, Paula Dumont,
Murielle Lesecque, Griet Meyfroots,
Cecilia Paredes en Brigitte Vander
Bruggen

EINDREDACTIE NEDERLANDS

Paula Dumont en Griet Meyfroots

EINDREDACTIE FRANS

Stéphane Demeter

REDACTIESECRETARIAAT

Murielle Lesecque

COORDINATIE ICONOGRAFIE

Cecilia Paredes

COORDINATIE DOSSIER

Stéphane Demeter

AUTEURS/ REDACTIONELE MEDEWERKING

Aurélie Autenne, Kristiaan Borret,
Bruno Campanella, Michel Dechamps,
Ann Degraeve, Stéphane Demeter,
Paula Dumont, Ludo Gobin,
Yves Hanosset, Claudine Houbart,
Pascale Ingelaere, Serge Joris,
Catherine Leclercq, Isabelle Leroy,
Marc Meganck, Cecilia Paredes,
Véronique Van Bunnan,
Hans Vandecandelaere, Brigitte Vander
Bruggen, Manja Vanhaelen, het team
van *visit.brussels*, Thierry Wauters

VERTALING

Gitracom, Eric Tack,
Ubiquis Belgium NV/SA

NALEZING

Augusta Dörr, Koenraad
Raeymaekers, Harry Lelièvre,
Wim Kenis, Tom Verhofstadt
en de leden van het redactiecomité

VORMGEVING

Polygraph'

ONTWERPER MAQUETTE

The Crew communication nv

DRUK

IPM printing

VERSPREIDING EN ABONNEMENTENBEHEER

Cindy De Brandt,
Brigitte Vander Bruggen
bpeb@gob.brussels

BEDANKINGEN

Manon Boetman, Sophie Bouchard,
Philippe Charlier, Alfred de Ville de Goyet,
Jacques de Selliers, Farba Diop,
Marie-Laure Lectef

VERANTWOORDELIJKE UITGEVER

Bety Waknine, directrice-generaal
van Brussel Stedenbouw en Erfgoed/
Gewestelijke Overheidsdienst
Brussel, CCN – Vooruitgangstraat
80, 1035 Brussel.

De artikelen zijn gepubliceerd
onder de verantwoordelijkheid
van de auteurs. Alle rechten voor
het reproduceren, vertalen of
herwerken zijn voorbehouden.

CONTACT

Directie Monumenten en
Landschappen – Cel Sensibilisatie
CCN – Vooruitgangstraat 80, 1035 Brussel
<http://www.erfgoed.brussels>
broh.monumenten@gob.brussels

HERKOMST VAN DE FOTO'S

Mochten er ondanks onze inspanningen
om alle reproductierechten te betalen
toch nog gerechtigden zijn die niet
gecontacteerd werden, dan worden zij
verzocht zich kenbaar te maken bij de
Directie Monumenten en Landschappen
van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest

LIJST MET AFKORTINGEN

ACW – Association Campanaire Wallonne
ADSB – Archief van het Departement
Stedenbouw van de Stad Brussel
ARML – KULeuven, Centrale Bibliotheek,
Universiteitsarchief, Fonds R.M. Lemaire
BUP/BSE - Bruxelles Urbanisme et
Patrimoine / Brussel Stedenbouw en Erfgoed
CIBG – Centrum voor Informatica
voor het Brussels Gewest
IAF – Association internationale
de Fauconnerie
KIK-IRPA – Koninklijk Instituut voor
het Kunstpatrimonium / Institut
royal du Patrimoine artistique
SAB – Stadsarchief Brussel
SPRB/GOB - Service public régional
de Bruxelles / Gewestelijke
Overheidsdienst Brussel

ISSN

2034-5771

WETTELIJK DEPOT

D/2018/6860/032

Cette revue paraît également
en Français sous le titre
Bruxelles Patrimoines.

Erfgoed Brussel Reeds verschenen

001 - November 2011
Terug naar school

002 - Juni 2012
De Hallepoort

003-004 - September 2012
De kunst van het bouwen

005 - December 2012
Hôtel Dewez

Extra nummer 2013
Het erfgoed schrijft onze geschiedenis

006-007 - September 2013
Brussel, m'as-tu vu ?

008 - November 2013
Industriële architectuur

009 - December 2013
Parken en tuinen

010 - April 2014
Jean-Baptiste Dewin

011-012 - September 2014
Geschiedenis en herinnering

013 - December 2014
Cultusgebouwen

014 - April 2015
Zoniënwoud

015-016 - September 2015
Ateliers, fabrieken en kantoren

017 - December 2015
Stadsarcheologie

018 - April 2016
De Gemeentehuizen

019-020 - September 2016
Stijlen gerecycleerd

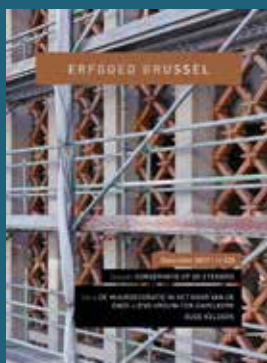
021 - December 2016
Victor Besme

022 - April 2017
Art nouveau

Laatste nummers

023-024 - September 2017
Natuur in de stad

025 - December 2017
Conservatie op de steigers

026-027 - April 2018
Kunstenaarsateliers

2018
EUROPEAN YEAR
OF CULTURAL
HERITAGE
#EuropeForCulture

urban
.brussels

URBAIN BRUXELLES URBANISME ET PATRIMOINE
STAD BRUSSEL STEDENBOUW EN ERFGOED

10 €

ISBN 978-2-87584-167-4